

SEDAM TIPOVA ATEIZMA

John Gray

TIMpress, Zagreb, 2020.

John Gray, britanski politički mislilac i teoretičar, poznat je hrvatskoj znanstvenoj i strukovnoj javnosti otkako je objavljen hrvatski prijevod njegove knjige *Liberalizam* (Politička kultura, Zagreb, 1999), koja je postala nezaobilaznom u razumijevanju povijesno-filozofskog razvoja liberalizma kao političke teorije utkane u modernitet i teško razdvojive od njega. Nekoliko godina kasnije prevedena je njegova knjiga *Lažna zora: iluzije globalnog kapitalizma* (Masmedia, Zagreb, 2002), sugerirajući već svojim naslovom da Gray želi razoriti narativ o trijumfu liberalizma i kapitalizma, napose popularan nakon Fukuyamine dosjetke o kraju povijesti urušavanjem "Istočnog bloka", odnosno socijalističkih političkih i društvenih poredaka. Nasuprot Fukuyamini trijumfalizmu i s nekoliko godina odmaka, Gray detektira novi postliberalni svijet u kojemu raste politička entropija, opisujući posljedice divljeg kapitalizma u tranzicijskim društvima i nestabilnost globalnog kapitalizma, te gotovo proričući veliku ekonomsku krizu koja se dogodila ni desetljeće poslije.

Sedam tipova ateizma prvi je prijevod neke Grayove knjige na hrvatski jezik nakon gotovo dva desetljeća. Riječ je o posljednjoj u nizu njegovih knjiga koje su se u međuvremenu pojavile i koje su, makar neke od njih, također zaslužile da budu prevedene s obzirom na provokativnost i relevantnost autora. Najnovija knjiga zasigurno je i najsustavniji Grayev pristup jednoj temi u njegovu

recentnom opusu. No može se steći dojam da autor više od četvrt stoljeća piše jednu knjigu! S jedne strane, *Sedam tipova ateizma* izrazito je originalna kratka studija koja problematizira pitanje vjerovanja, a s druge strane ona je zaokružena cjelina Grayeva stalnog nпора da rastoči "prosvjetiteljski projekt", ovaj puta kroz filozofsko promišljanje ateizma. U tom smislu, riječ je o knjizi koja će biti nezaobilazan kratak priručnik u promišljanju filozofskih i političkih ideja moderniteta, znanosti i napretka, kao i u teološkima i sekularnim raspravama o ateizmu. Grayeva je temeljna polazišna premisa prokazati "prosvjetiteljski projekt", sekularnu vjeru koja je i nadalje punokrva vjera u ateističkom ruhu. Nevjerovanje ne počinje više propitivanjem religije, nego propitivanjem modernističke sekularne vjere o moralnom napretku čovječanstva kao sastavnom dijelu prosvjetiteljskoga meliorističkog mita – o kojemu je autor već raspravljao kroz različite prizme u *Liberalisms, Enlightenment's Wake* ili *Heresis: Against Progress and Other Illusions* – te propitivanjem slijepe vjere u mogućnost racionalnog konsenzusa, odnosno prihvaćanjem postliberalnog projekta koji odbacuje liberalni celofan ispod kojega se kriju duhovi judeo-kršćanske vjere u univerzalne vrijednosti (kao što to autor artikulira u *Post-liberalism* i *Two Faces of Liberalism*). Za Graya, revolucionarne moderne političke religije jesu liberalizam i komunizam – dva lica iste prosvjetiteljske vjere u napredak, egalitarizam i univerzalnu civilizaciju. Antiliberalno

razumijevanje svijeta, kao kod komunističke, stoga ne isključuje zajedničku prosvjetiteljsku vjeru u napredak, koju je Schmitt prije gotovo stotinjak godina provokativno naveo kao isti ideal kako američkog poduzetnika tako i Lenjina – ideal elektrificirane zemlje! Prema Grayu, čak i protuprosvjeteljske ideologije, poput nacizma i islamskog fundamentalizma, preuzimaju prosvjetiteljsku znanost i tehnologiju kao dio pozitivističke grane prosvjeteljske vjere koju nasljeđuju od Saint-Simona i Comtea, a oni pak od Marquisa de Condorceta (*Al Qaeda and what it means to be modern*).

U *Sedam tipova ateizma* Gray zapravo pravi sintezu najrazličitijih pristupa pitanju vjere u poboljšanje čovjeka i skepticizma prema navedenoj vjeri, proširujući kritiku prosvjeteljskog projekta i na predmoderne autore. No glavna Grayeva oštrica ostaje uperena na modernu, na načine na koji su moderni autori nastojali konstruirati alternativni ateistički univerzum na Zemlji, koji se zapravo pokazao implicitno teističkim, a ne ateističkim narativom. Gray uvodno izriče tvrdnju da je suvremeni "ateizam bijeg iz bezbožnog svijeta" u kojemu je vjeru "u božansku providnost" zamijenila vjera u napredak čovječanstva (7). Stoga u uvodu definira pojmove, počevši od ateizma, religije i vjerovanja, ocrtavajući sedam tipova ateizma o kojima raspravlja u knjizi. Ateizam je različit skup uvjerenja i teško ga je definirati na jednak način, odnosno teško je podvesti pod jednu definiciju vrlo različiti skup vjerovanja. No neprijeporno je da ateizam isključuje ideju o božanskom stvaranju i božanskom uplivu na svijet. Moderni ateistički svjetonazor krasí pokušaj da se ispuni, pozivajući se na Nietzschea, modernistička praznina nakon "smrti boga", to jest onoga što Nietzsche metafizički označava kao urušavanje svih metafizičkih temelja, s jedne, te pokušaj ostvarenja slobode onkraj monoteistič-

kih uzdi abrahamskih religija, s druge strane. Unatoč tim pokušajima, Gray je ustanovio da je većini onih koji su se htjeli otrgnuti raljama monoteizma ili ispuniti modernističku metafizičku pukotinu, ateizam ipak ostao nedostižnim, budući da su prigrlili neki tip sekularne vjere. U sedam poglavlja što slijede razmatra različite ateističke pravce, klasificirajući ih u sedam različitih tipova ateizma, pri čemu će svoju ateističku poziciju ravnati prema posljednjima dvama tipovima – prema "ateizmima koji sretno žive s bezbožnim svijetom ili Bogom kojega se ne može imenovati" (16), dok će prvih pet tipova kritizirati i odbaciti.

U prvom poglavlju "Novi ateizam: devetnaestostoljetna ortodoksija" Gray ističe da je za novi ateizam bila karakteristična negacija transcendentnog bića/boga. Jedan je od "novih ateista" i Richard Dawkins. Gray pokazuje da takva negacija ne povlači za sobom negaciju religioznosti, budući da još od antike znamo da sve religije nisu bile teističke. Drugim riječima, devetnaestostoljetna vjera u neprijeporan napredak nije drugo do teologija u sekularnom ruhu. Gray je posebice dobro naznačio nastojanje da se razluči vjera od vjerovanja, ujedno razmatrajući Pavlove i Augustinove temelje kršćanstva koje smatra prijelomnima u razvoju onoga što nazivamo kršćanskom religijom kao produktom slučaja: "Da Pavao nije obraćen, pokret koji je Isus osnovao najvjerojatnije nikada ne bi postao svjetskom religijom" (31).

U drugom poglavlju takav tip vjere nastavlja se u kultu znanosti koji – preko sekularnoga humanizma i prosvjeteljskog racionalizma i univerzalizma, uz neupitnu dozu meliorističke vjere u nužnost unapređivanja svijeta – postaje temelj stvaranja novih poznanstvenjenih vjerovanja, pri čemu je Comteov pozitivizam odličan primjer vjere u znanost utemeljene na razumu. Poigravajući se

s Nietzscheovom konstatacijom da je kršćanstvo "platonizam za mase", Gray napominje da takav opis odgovara sekularnom humanizmu, odnosno vjera da "povijest ima ugrađenu logiku koja tjera čovječanstvo na višu razinu jest povijesno uokvireno platonizam" (str. 50). Riječ je zapravo o već ranije utemeljenome filozofsko-političkom narativu proizvodnja europskog moderniteta koji vidimo kod Humea, Kanta i Voltairea, posebice u njihovu rasizmu koji je neodvojiv od navedene prosvjetiteljske vjere u napredak europskog čovjeka i njegovo posebno mjesto u kozmosu. Tu su i ostali lučonoše ateističke "filozofije povijesti", poput Marxa, Milla i njihovih sljedbenika. Gray ističe: "Marksisti su ljudski razvoj shvaćali kao potaknut novim tehnologijama i klasnim sukobom dok su liberali glavni pokretač vidjeli u porastu znanja" (50). Njihova vjera kulminirala je u političkim projektima boljševizma i liberalizma, a uz zloupotrebu Nietzschea u nacizmu. Od onodobnih liberala meta je Grayeve kritike J. St. Mill kao jedan od istaknutijih "vjernika" u napredak koji je utemeljio tu ortodoksiju – "vjerovanje u napredak koji je neosviješteno uvjerenje onih koji misle da nemaju religije" (54). Gray dodaje: "Millu se činilo bjelodanim da čovječanstvo napreduje. Ali to je daleko od očite istine. Sigurno je da su ljudi promijenili način života i svijet koji ih okružuje. Manje je jasno da su poboljšali sebe i planet koji nastanjuju. U kojem su smislu nacist, komunist ili islamist bolji od antičkog epikurejca, stoika, taoista? Kako su ubilačka politička vjerovanja modernih vremena bolja od tradicionalnih vjera prošlosti? To su pitanja koja suvremeni Millovi sljedbenici ne postavljaju, a još manje na njih odgovaraju" (56-57). Tom popisu ateista Gray dodaje i figure poput Ayn Rand koja je "posuđivala od Nietzschea", propagirajući ultraindividualističku vjeru prema kojoj "jedini cilj bilo kojeg racionalnog

pojedince mora biti njegovo vlastito blagostanje" (74).

Vjera u znanost tema je trećeg poglavlja u kojemu se Gray nastoji obračunati s mesmerizmom – vjerovanjem Franza Antona Mesmera da znanost omogućava ljudima da uklanjanjem svojih nedostataka postanu viša vrsta. Potom kritizira znanstveni marksizam Trockoga i transhumanizam koji je "suвременa verzija modernog projekta ljudskoga samoobogotvorenja" (101), a što je zapravo tema koja je bila u fokusu njegove prethodne knjige *The Immortalization Commission*. U četvrtom poglavlju detektira među takozvanim ateistima one koji su postali stjegonošama modernih političkih religija, odnosno one čiji je pristup društvenoj stvarnosti zapravo nastavak monoteističke borbe drugim sredstvima. Oni su zapravo monoteističko spasenje u Kristu prebacili u ideju spasenja kroz znanost i vjeru u bezgranično poboljšanje čovjeka i institucija. Neki su bili štovatelji modernih političkih religija. Prva takva religija bilo je jakobinstvo čiji je oblik štovanja bio "sekularni, a budući život imaginaran raj na zemlji", pri čemu Boga zamjenjuje "Razum", pa se 1793. počinje slaviti "festival Razuma" uz pripadajuće klanjanje oltaru i božici Razuma (116). Poput jakobinaca, Lenjinove političke manifestacije ateizma imale su isti teistički predložak iskorjenjivanja neistomišljenika – imale su, poput kršćanstva, usađeno nasilje u srcu vjere, odnosno smatralo su da poboljšanje čovjeka i društva nužno zahtijeva potoke krvi. Gray ne zaboravlja razmotriti i nacizam kao "znanstveni rasizam" (128). Na kraju poglavlja nalazi se omiljena Grayeva iritacija – liberali, to jest "evanđeoski liberalizam", koji pretpostavlja vjeru u univerzalo poslano i nametanje liberalnih "vrijednosti diljem svijeta u nizu evanđeoskih ratova" (135). Gray zaključuje mišlju, koja se u različitim oblicima pojavljivala i u njegovima

prethodnim studija, napose u *Two Faces of Liberalism*: "Liberalna društva nisu predložila za univerzalni politički poredak nego primjeri određenog oblika života. Liberali svejedno uporno zamišljaju da jedino neznanje sprječava cijeli ljudski rod da prihvati njihovo 'propovijedanje' – a to je vizija koju su naslijedili iz kršćanstva" (135).

"Bogomrsci" je peto poglavlje knjige u kojemu se ističe markiz De Sade, koji se nastoji radikalno suprotstaviti transcendentnim autoritetima poput kršćanskog Boga, smatrajući da "ateizam podupire republikansku etiku jednakosti" (148). Riječ je o raspravi koju Gray označava mizoteizmom i u nju uvrštava Dostojevskoga i Empsona. To je jedno o značajnijih poglavlja u znanstvenom razlučivanju ateizma, budući da Gray želi pokazati kako se "bogomrzitelji" nisu mogli odreći permanentne referencije na boga, kolikogod ga odbacivali. Novo društvo Dostojevskoga nalik je na kršćanski raj, ali pretpostavka je ljudskog napretka "odsjeći stotinu milijuna glava", kako kaže u *Bjesovima*, što je, prema Grayu, bila proročka vizija komunizma: "Žrtve sovjetskog eksperimenta broje se u desecima milijuna, dok se procjenjuje da je Maoov režim pobio oko sedamdeset milijuna ljudi" (162).

Posljednja dva poglavlja knjige, "Ateizam bez napretka" i "Ateizam tišine", odaju Grayeve simpatije prema "pravom" ateizmu. Prvo, u raspravu uvodi hrvatskoj javnosti prilično nepoznatnog autora Georgea Santayana, označavajući u pozitivnom smislu njegov ateizam zato što odbacuje iluzije o napretku. U toj su kategoriji i Joseph Conrad i njegovo *Srce tame*, na predlošku kojega je Coppola snimio kulturni film *Apokalipsa danas*. Poput Nietzschea, Conrad vidi "bezbožni svemir" (208) kao mogućnost ostvarenja slobode nasuprot svima promašenim pokušajima poboljšanja čovjeka. Gray je stoga na strani autora koji se

možu pomiriti sa svijetom ispražnjenim od nekoga višeg smisla i viših univerzalnih vrijednosti, dakle svijetom koji nije zamišljen kao svojevrsna petrijeva zdjelica za promatranje i eksperimentiranje nad čovjekom i društvom. Nažalost, Gray je previše prostora potrošio na biografske crtice, poglavito o Santayani, umjesto da je više istaknuo argumente koji ga vezuju za navedene autore i suprotstavljaju onima o kojima je pisao u prethodnim poglavljima.

U posljednjem poglavlju raspravlja o Schopenhauerovu antignostičkom ateizmu, ali i o Fritzu Mauthneru koji je napisao obuhvatnu povijest ateizma i artikulirao tip ateizma poznat kao "bezbožni misticizam" (216). Ti mistični ateisti, kojima pribraja nezaobilaznog Spinozu, ali i Lava Šestova, čine to poglavlje jednim od najzanimljivijih, budući da se kod navedenih autora primjećuje nastojanje da odbace sve iluzije koje su sa sobom donosile kako prosvjetiteljska vjera u spasenje čovječanstva tako i raznorazne sekularizirane verzije kršćanskog spasenja. Gray ističe Šestova kao svojega pritajenog favorita među mističnim ateistima: "Šestov staje na stranu čovjeka iz podzemlja u njegovoj pobuni protiv 'kristalne palače' razuma. Poput Ivana Karamazova, Šestov je odbacivao bilo kakvu teodiceju. Vjera nije potraga za harmonijom, nego pobuna protiv bilo kojeg sustava mišljenja koji smjera pomirenju ljudskog roda i nužnosti. Rugao se pokušaju pronalaska ikakvog smisla ili logike u povijesti" (227). Tom bi poglavlju dobrodošla još pokoja riječ o Cioranu kojega Gray, nažalost, samo uzgredno spominje.

Sintezom najrazličitijih pristupa i autora, Gray daje metodološki pristup za klasifikaciju ateizama, koji znanstveno potkrepljuje tekstualnim referencijama, te u konačnici nastoji sustavno, a time i manje aforistično nego u nekima prethodnim djelima, teorijski utemeljiti ra-

zličite tipove ateizma. No povremeno se gubi u biografskim natuknicama o mnoštvu autora koji su predmet njegova promišljanja te, posljedično, povremeno propušta "pritegnuti" svoju argumentaciju, pa su neka poglavlja napisana temeljitije od drugih. Jedan od tih, možda većih, propusta jest to što se u vrtlogu filozofa i mislilaca ni riječju ne spominje Heidegger koji zasigurno zaslužuje mjesto u ovakvoj studiji s obzirom na njegovo odbacivanje metafizike i naracije o božanskom uplivu na ljudski svijet. Možda ga je Gray nenamjerno ispustio, a možda nije znao što bi s kompleksnošću Heideggerova mišljenja, odnosno kako bi ga uklopio u svoj projekt. Kako god bilo, cilj je Grayeve knjige približiti čitatelju različita razumijevanja ateizma, razbiti iluzije o ateizmu razlikovanjem "pravoga" i "krivog" ateizma, te opetovano udariti po prosvjetiteljskoj tradiciji mišljenja koja je prvotno iznjedrila pobunu protiv kršćanskog svjetonazora, ali i novu vjeru u, paradoksalno, ateističko spasenje. Grayu je stalo ponajprije do toga da zaintrigira čitatelja, da mu otkrije nekog autora ili prizmu kroz koju promatra tog autora u kontekstu studije o različitim tipovima ateizma, a ne toli-

ko do toga da sustavno tumači filozofsko-teorijske pojmove tih autora.

Grayovu knjigu na hrvatski jezik vrlo je kvalitetno preveo Krešimir Petković, pa je tekst izrazito prijemčiv, razumljiv i pažljivo stiliziran. Petković se dodatno potrudio da vlastitim primjedbama u bilješkama protumači autora i tekst gdje je to bilo potrebno kako bi bio razumljiviji i da uputi čitatelja u literaturu pomoću koje može produbiti spoznaje o autorima i temama ondje gdje Gray to nije učinio dovoljno iznijansirano. Riječ je o eruditskom uradku koji se čita u dahu i koji je izrazito pristupačan i čitateljima onkraj područja društvenih i humanističkih znanosti. Knjiga je otvorena širem čitateljstvu, odnosno ima i znanstveno-popularnu notu. Ipak, posebice će biti interesantan onima koji promišljaju fenomen ateizma kroz filozofsku, politološku, sociološku i religijsku prizmu, kao i poznavateljima Grayeva ranijeg opusa, budući da je rasprava o ateizmima i nastavak njegova prokazivanja naivne vjere proizašle iz prosvjetiteljskog projekta.

Hrvoje Cvijanović

